

Байкенжина К.А., доцент, заң ғылымдарының кандидаты

Қалдыбекова Д.Т., магистрант

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қазақстан

СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ ҚЫЛМЫСЫНЫҢ ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ

Біздің демократиямыздың ең қауіпті қатерлерінің бірі ретінде ел Президенті Н.Ә. Назарбаев сыбайлас жемқорлықты атады. Сыбайлас жемқорлықтың өте жағымсыз салдарлары:

Біріншіден, бұл экономикалық өсу мен тұрақтандыруға айтарлықтай кедергі келтіреді.

Екіншіден, әлеуметтік шиеленістің өсуіне әкелетін әлеуметтік салаға зиян келеді.

Үшіншіден, конституциялық құрылыс негіздеріне, адамгершілік құндылықтарға, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына қатер төнеді.

Осылайша, сыбайлас жемқорлық өзінің көптеген параметрлері бойынша республиканың ұлттық қауіпсіздік мүдделеріне тікелей әсер етеді.

Бұрынғы КСРО-ның қылмыстық заңнамасы «Сыбайлас жемқорлық» деген ұғымды білмеді, соның салдарынан оның заңды анықтамасы да болған жоқ, дегенмен Қазақстан Республикасының Президентімен Парламенті бірнеше жылдан бері «Сыбайлас жемқорлық» терминін қолданып келеді. Сонымен қатар, құқық қорғау органдарында онымен күресу үшін арнайы құрылымдық бөлімшелер құрылды. Ішкі резервтер есебінен ІІМ жүйесінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес міндетін орындау үшін шағын мамандандырылған қызмет - облыс орталықтарындағы төменгі бөлімшелерімен арнайы Департамент құрылды, оған «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» ҚР

Заңын іске асыру бойынша ішкі істер органдарының барлық қызметтерінде үйлестіру жұмысы жүктелді.

Сыбайлас жемқорлық барлық елдерге белгілі бір дәрежеде әсер етеді. Бұл проблема халықаралық болып табылады. Осыған сәйкес сыбайлас жемқорлықтың әлемде бірнеше анықтамалары бар, бірақ толық айқындық пен құқықтық дәлдік жоқ. Сонымен, сыбайлас жемқорлық дегеніміз не ? Оның түсінігі қандай ?

С.И.Ожегов «Сыбайлас жемқорлық» ұғымын былай түсіндіреді: «Сыбайлас жемқорлық - буржуазиялық елдерде лауазымды тұлғаларды, саяси қайраткерлерді параға сатып алу, пара беру, сатушылық» [1, 56 бет].

Парақорлық-қоғамдық құрылымдардың барлық түрлерінде қылмыстың ең көп таралған түрі. БҰҰ-ның Сыбайлас жемқорлыққа қарсы халықаралық күрес туралы анықтамалық құжатында қолданылатын нақты анықтама: «Сыбайлас жемқорлық-бұл мемлекеттік билікті жеке мақсатта пайдалану үшін теріс пайдалану» деп көрсетілген. Бұл құжаттың мазмұнынан сыбайлас жемқорлық парақорлықтың шегінен шығады. Осыған ұқсас көрсетілгендер Еуропа Кеңесінің сыбайлас жемқорлық жөніндегі зерттеу тобының жұмыс анықтамасымен де расталады: «Сыбайлас жемқорлық парақорлықты және мемлекеттік лауазымды тұлға, жеке қызметкер, тәуелсіз агент мәртебесі бойынша өздеріне жүктелген белгілі бір міндеттерді орындау тапсырылған адамдардың кез келген басқа да мінез-құлқын немесе өзге де қатынастар түрін білдіреді және өзіне және басқаларға кез келген заңсыз пайда алуды мақсат етеді». БҰҰ хатшылығы әртүрлі елдердің тәжірибесі негізінде дайындаған анықтамада да осындай пікір бар. Соған сәйкес сыбайлас жемқорлық ұғымына:

1. лауазымды адамдардың мемлекеттік меншікті ұрлауы және иеленуі;
2. ресми мәртебені бейресми пайдалану нәтижесінде ақталмаған жеке пайда (жеңілдіктер, артықшылықтар) алу үшін қызмет бабын теріс пайдалану;
3. қоғамдық борыш пен жеке өзімшілдік арасындағы мүдделер қақтығысы « [2, 6.69].

Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығының үш елінде тиісті заңдар қабылданды. Ресейде 1993 жылы «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» Заң күшіне енді, онда келесі ұғым берілген: «Мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамдардың өздерінің мәртебесін және материалдық, өзге де игіліктер мен артықшылықтарды заңсыз алу үшін онымен байланысты мүмкіндіктерді пайдалануы, сондай-ақ оларға жеке және заңды тұлғалардың осы игіліктер мен артықшылықтарды құқыққа қарсы беруі».

1999 жылы қабылданған БҰҰ Бас Ассамблеясының 44-ші қарарында

«Ұйымдасқан қылмысқа қарсы күрестегі халықаралық ынтымақтастық туралы» бизнестің алаяқтары мен қазіргі әлемнің жекелеген мемлекеттерінің беделді топтарының іскерлік қарым-қатынасы туралы жазылмаған, тек сыбайлас жемқорлық заңдарына негізделгені атап өтілді.

Ежелгі Ресейде орталық билік өз шенеуніктерін ұстауға қаражаты болмай, оларға қылмыстық әрекеттер арқылы қаражат табуға мүмкіндік берді. Шенеуніктер тым байып кетпеуі және жергілікті жерлерде билік басында орнықтауы үшін олар әдетте бір жылға ғана тағайындалды. Губернатор үшін екі жыл ерекше патша сенімінің белгісі болды.

Заңсыз қаражат табу шенеуніктерді ғана емес, қазынаны толықтыруға да мүмкіндік берді. Патша қызмет аяқталғанға дейін губернаторларының зорлық-зомбылығына және алым-салықтарына кедергі келтірмеді. Ал Орал мен Сібір орындарынан оралған губернаторлар көп пайдада қалмау үшін, 16-17 ғасырларда жолдарда арнайы заставадар қойылды, сөйтіп оларды Стрелец Воеводск су қоймалары тұсында басып алып, қазынаның пайдасына артық ақшаларын алып отырды.

Қаражат табу психологиясы ыңғайлы, өйткені ол параның қылмыстылығын жоққа шығарады, егер заңдылық болмаса, онда, кез-келген жағдайда, жалпы қабылданған ережелерге сәйкес келетін күдік туады.

Адамзат қоғамдастығы, кез-келген организм сияқты, оның дамуында анықталған, қоғамда еркіндік сияқты бейорганикалық элемент сақталмайды. Сондықтан, заңсыз қаражат табу Ресей тарихында пара мен ұрлықты түпкілікті

жоюға бағытталған күш-жігерге айналмады. І Петрдің тұсында, Кеңес өкіметі кезінде, ең күрделі әлеуметтік мәселені бір уақытта қолмен шешуге деген ұмтылыс - репрессивті заңдар, өлім жазасы, бюрократиялық комиссиялар-және мұның бәрі нақты экономикалық және әлеуметтік жағдайды және моральдық - психологиялық жағдайды ескерместен әрекет ететін болды.

Кеңес үкіметі сыбайлас жемқорлықты таза буржуазиялық құбылыс деп жариялады, сондықтан кеңес әдебиетінде оған анықтама беріле бастады. Кезеңдердің өзгеруі кезеңіндегі шенеуніктердің жауапсыздығы, биліктің тұтқаларын, ең алдымен жеке табыс құралы ретінде қарастыратын жаңа адамдардың келуі, жаңа ғана пайда болатын моральдық нормалар болмаған кезде коммунистік идеологияның құлдырауы - осының бәрі сыбайлас жемқорлық індетінің басталуына сөзсіз әсер етті. Көптеген бай адамдар пайда болды, олардың арасында көптеген жоғары шенеуніктерде бар. Көптеген салаларда өндіріс құлдырады, ел кедейлене бастады, ал жоғарғы топтағы шенеуніктердің жағдайы өсті. Беделді қала маңында пайда болған сарайлар ұлттық байлықтың сәтті тоналуының айқын дәлелі болып табылады. Ал, әділетсіз байлық қайда болса, пара-бұл сөзсіз серік болғандықтың айғағы.

Шенеунікті байыту көзі тек пара ғана емес, қазына да. Олар бір-бірімен тығыз байланысты: Қазына көбінесе пара беру үшін қаражат көзі болып табылады, бірақ пара бермей ұрлау мүмкін емес. Ұрлық пен пара психологиясы-бұл шын мәнінде бірдей және құлдық моральдың тамыры іспеттес. Бұл мораль әрқашан бәрінен бұрын өзінің қызығушылығын тудырады.«Пара кедергілерді жояды және қашықтықты қысқартады, бұл шенеунікті филистік қиыншылықтарға қол жетімді етеді», - деді қызмет психологиясын жақсы білетін Салтыков - Щедрин.

Кеңестік одақ ыдырағаннан кейін 1998 жылы Қазақстан Республикасында «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» Заң әзірленіп, қабылданды, оған Президент сол жылдың жазында қол қойды.

Біздің еліміздің тарихында алғаш рет бұл құжатта мемлекеттік шенеуніктердің (және оларға теңестірілген мырзалардың) қызмет бабын

пайдакүнемдік мақсатта пайдалануына байланысты құқық бұзушылықтарды анықтау мен олардың алдын алудың негізгі қағидаттары ресми түрде енгізілген, сондай-ақ осы саладағы белгілі бір қылмыс үшін жаза дәрежесі көрсетілген.

Ең бастысы, заң «Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға, сыбайлас жемқорлық көріністерінен туындайтын қауіп-қатерлерден Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге, сондай-ақ жариялылықтың демократиялық бастауларын және мемлекетті басқарудағы бақылауды кеңейтуге бағытталған».

«Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 2 - бабына сәйкес сыбайлас жемқорлық-бұл мемлекеттік міндеттерді атқаратын адамдардың, сондай-ақ соларға теңестірілген адамдардың лауазымдық өкілеттігін және соған байланысты мүмкіндіктерін пайдалана отырып не мүліктік пайда алу үшін олардың өз өкілеттіктерін өзгеше пайдалануы, жеке өзі немесе делдалдар арқылы заңда көзделмеген мүліктік игіліктер мен артықшылықтар алуы, сол сияқты бұл адамдарға жеке және заңды тұлғалардың аталған игіліктер мен артықшылықтарды құқыққа қайшы иеленуі.[3]

Біздің пайымдауымызша, сыбайлас жемқорлық деп мемлекеттік міндеттерді атқаратын адамдардың өзін-өзі байыту мақсатында қызмет бабын теріс пайдалану деп түсінген жөн; бұлар-олар тек қана жеке мүдделеріне орай қабылдайтын заңсыз шешімдер.

Американдық қылмыстық заңда (федералды немесе жекелеген Штаттар) сыбайлас жемқорлық ұғымы нақты анықтамаға ие емес, теориялық тұрғыдан оған бірқатар қылмыстар кіреді. Егер біз АҚШ-тағы беделді Генри Блэктің заң сөздігіне жүгінетін болсақ, онда сыбайлас жемқорлық дегеніміз «Шенеуніктің ресми міндеттері мен басқалардың құқықтарына сәйкес келмейтін белгілі бір артықшылық беру ниетімен жасалған әрекет. Әрі қарай: лауазымды тұлғаның заңсыз пайдаланатын әрекеті басқа адамдардың міндеттері мен құқықтарына қарсы мақсаттар үшін өзіне немесе басқа адамға қандай да бір артықшылық алу үшін жасалатын әрекет түрі».

Беделді дереккөзден алынған үзінді тек «сыбайлас жемқорлық» ұғымының американдық түсіндірмесі туралы жалпы, ғылыми түсінік береді, атап айтқанда ол қылмыстық заңдағы - федералды немесе штаттағы осы әрекетке байланысты қылмыстардың құрамын сипаттау арқылы ашылады.

Көріп отырғанымыздай, АҚШ-тың қылмыстық құқығындағы «Сыбайлас жемқорлықтың» семантикалық ұғымы біздің қылмыстық Заңымыздағы «парақорлық» ұғымына ұқсас.

1998 жылғы желтоқсанда Республика Президенті сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің 1999-2000 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекітті, ал 2001 жылы 2001-2005 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жөніндегі мемлекеттік бағдарлама қабылданады.

Бұл шаралар құқық қорғау органдарының сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жөніндегі жұмысын жандандырды, бұл сот практикасында көрініс тапты. Айта кету керек, «Сыбайлас жемқорлық» сөзі латын тілінен шыққан, орыс тіліне «параға сатып алу, сатушылық, парақорлық» деп аударылған. Сыбайлас жемқорлықтың жалпы ұғымы «лауазымды адамның өз қызметімен байланысты құқықтарды жеке өзі баю мақсатында тікелей пайдалануы» ретінде айқындалады» [4, 244б].

Еуропа Кеңесінің сыбайлас жемқорлық мәселелері жөніндегі көп салалы тобының бірінші сессиясында (Страсбург, 1995 жылғы 22-24 ақпан) сыбайлас жемқорлық «параға сатып алу» (пара) ретінде айқындалды, сол сияқты мемлекеттік немесе жеке секторда өкілеттік берілген адамдарға қатысты, лауазымды адамның, жеке секторда жұмыс істейтін адамның, тәуелсіз агенттің не осындай сипаттағы басқа да қатынастардың осы мәртебесінен туындайтын міндеттерді бұзатын және өзіне немесе өзге де сыбайлас жемқорлыққа қандай да бір тиісінше, мұндай әрекеттерді жасауға бейім тұруы.

Жоғарыда айтылғандардан сыбайлас жемқорлықты алуға, пара беруге, парақорлыққа делдал болуға қысқартуға болмайды және Қылмыстық кодексте қылмыстың тәуелсіз құрамына бөлу мүмкін емес, өйткені бұл көптеген қылмыстық нормаларды қамтитын криминологиялық ұғым.

Сыбайлас жемқорлықтың криминологиялық сипаттамасы қандай?

Сыбайлас жемқорлық деп сыбайлас жемқорлық сипатындағы қылмыстардың жиынтығы түсініледі. Сыбайлас жемқорлық - мемлекеттік және өзге де қызметшілерді параға сатып алумен-сатумен және осы негізде олардың ресми қызметтік өкілеттіктерін, олармен байланысты бедел мен мүмкіндіктерді жеке не шағын топтық, корпоративтік мүдделерінде пайдакүнемдік пайдаланумен сипатталатын әлеуметтік құбылыс.

Ол кейде «мемлекеттік билік және басқару органдарының лауазымды тұлғасының өзінің қызметтік жағдайын жеке байыту үшін пайдакүнемдік пайдаланудан тұратын әлеуметтік құбылыс» ретінде анықталады [5, 1296].

Бірақ бұл жағдайда қызмет бабын теріс пайдалану, қызметке сеніп тапсырылған мүлікті иемдену немесе ысырап ету арқылы жасалған ұрлықты сыбайлас жемқорлыққа жатқызуға болады. Алайда ұры мен пара алушыны араластырудың қажеті жоқ. Сонымен қатар, сыбайлас жемқорлық жағдайында тек жағдай ғана емес, сонымен бірге оған негізделген бедел, мүмкіндіктер, байланыстар да қолданылады.

Сыбайлас жемқорлықтың тетігі:

А) мемлекеттік немесе өзге де қызметтегі адам лауазымның беделіне және онымен байланысты мүмкіндіктерге негізделген өзінің қызметтік өкілеттіктері мен қызметтерін жеке және заңды тұлғаларға, топтарға (оның ішінде ұйымдасқан қылмыстық құралымдарға) заңсыз «сататын» ал «сатып алушы» мемлекеттік өзге құрылымды өзінің мақсаттарында: артықшылықтарды байыту, заңнамалық ресімдеу, заңда көзделген жауапкершіліктен жалтару, әлеуметтік бақылау және т. б. үшін пайдалану мүмкіндігін алатын екі жақты мәміле:

б) қызметшілерге пара талап ету, қосымша сыйақы;

в) қызметкерлерге белсенді түрде пара беру, көбінесе оларға күшті психикалық әсер ету.

Соңғысы ұйымдасқан қылмысқа тән. Сыбайлас жемқорлыққа байланысты құқық бұзушылықтар мыналарды қамтиды:

а) материалдық, өзге де игіліктер мен артықшылықтар беру, қабылдау түрінде жасалатын сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар;

б) сыбайлас жемқорлыққа жағдай жасайтын және оны қамтамасыз ететін құқық бұзушылықтар (қызметтік өкілеттіктерді қызмет мүдделеріне қайшы пайдалану, билікті асыра пайдалану және т.б.) бұл құқық бұзушылықтар алуан түрлі, қылмыстық-құқықтық, әкімшілік, азаматтық - құқықтық және тәртіптік сипатта болады.

Сондықтан кейде «Сыбайлас жемқорлықпен жасалатын қылмысқа қарсы күрес» деген сөз қолданылады. Бұл барлық сыбайлас жемқорлықтың қылмыстық емес және қылмыстық жазаланатындығын көрсетеді, бірақ бұл дұрыс емес.

Бұл құбылыстардың арақатынасын ішінара қабаттасқан шеңберлер түрінде елестету дәлірек болар еді. Сыбайлас жемқорлық қылмыстарының шеңбері ресми қылмыспен сәйкес келмейді, өйткені, оған немқұрайлылық кірмейді. Ол қызметтік қылмыспен толық сәйкес келмейді. Сондықтан сыбайлас жемқорлық қылмысы әртүрлі қылмыстық-құқықтық әрекеттерді қамтиды. Ол мемлекеттік билікке, мемлекеттік қызметке қарсы жасалатын көптеген қылмыстардан тұрады. Бұл, ең алдымен,

парақорлық (ҚР ҚК 31-б. 386-Б.), сондай-ақ онымен байланысты лауазымдық өкілеттіктерін теріс пайдалану:

(ҚР ҚК 378-Б.), билікті немесе лауазымдық өкілеттіктерді асыра пайдалану,

(ҚР ҚК 379-Б.), кәсіпкерлік қызметке заңсыз қатысу (ҚР ҚК 381-б.), қызметтік жалғандық,

(ҚР ҚК 369-б.), қызмет бойынша әрекетсіздік (ҚР ҚК 370-Б.), коммерциялық параға сатып алуға не сыбайлас жемқорлық іс-әрекетке арандату және бірқатар өзге де қылмыстар.

Бұл әрекеттердің ауқымы қылмыстық істерді, парақорлық, коммерциялық параға сатып алу, кәсіпкерлік қызметке заңсыз қатысу туралы материалдарды зерделеу кезінде белгіленеді, ал соңғысын талдау деректер статистикасынан

бастап жүзеге асырылады. Сыбайлас жемқорлық әсіресе мемлекеттік органдарда қауіпті. Тиісті қызметшіні параға сатып алған жағдайда ол мемлекетке не ол ресми түрде қызметте тұрған өзге субъектіге (қоғамдық, коммерциялық ұйымға) емес, оған көбірек немесе қосымша ақы төлейтін адамға қызмет ете бастайды.

Ұйымдасқан қылмыстың мемлекеттік машинасын қолдану құбылысы негізінен сыбайлас жемқорлықпен байланысты. Бұл мемлекеттік билікті жеке меншікке айналдырудың бір тәсілі. Гегель былай деп жазды: «Жеке адам өзі үшін алған мемлекеттік биліктің үлесі жалпыға ортақ билік үшін жоғалады» [6, 69б]. Ия, бұл пікірмен бізде келісеміз, өйткені лауазым иесі үшін билікті өз пайдасына қатысты пайдаланғанда, өзгенің мүддесі мүлдем ұмыт қалады.

Сонымен қатар, биліктің алынған бөлігіне сүйене отырып, тиісті адамдар мен қылмыстық топтар мемлекетке, азаматтық қоғам институттарына және оның құндылықтарына шабуыл жасайды. Қайта құру және реформалар жылдарында Қазақстанда (әсіресе 1990-1995 жылдар) мемлекеттік аппараттың неғұрлым қарқынды криминализациясы, оның мүмкіндіктерін заңсыз мақсаттарда пайдалану байқалды. Сонымен қатар, шенеуніктерді пара алудың дәстүрлі түрлерімен қатар жаңалары қолданылды: шетелдік сапарларға ақы төлеу, жеңілдетілген несиелер, түрлі қызметтер, мемлекеттік аппараттан жұмыстан босатылғаннан кейін жоғары ақы төленетін қызмет көрсету, коммерциялық құрылымдарға немесе құрылтайшыларға қосылу, қосымша жұмыс ұсыну және т. б.

Тек көлеңкелі экономиканың функционерлері бағалау деректері бойынша шенеуніктерді сыбайластыққа шамамен 7 млрд. теңгеге жуық қаржы бағытталды. Ұйымдасқан қылмыстардағы қылмыстық кірістердің жартысына дейінгісі осы мақсаттарға жұмсалды. 70-ші және 80-ші жылдардың басында оған қылмыстық кірістердің үштен бірі кетті.

Сыбайлас жемқорлардан белгіленген ережелерді бұза отырып әрекет ететін, қылмыс жасайтын жеке және заңды тұлғаларды әлеуметтік бақылаудан шығару талап етіледі, бұл мүдделер мемлекеттің, қоғамның мүдделеріне қайшы

келетініне қарамастан, кәсіпкерлермен кәсіпкерлік құрылымдардың мүдделерін белсенді қолдау қажет.

Сыбайлас жемқорлықтың қауіптілігі айқын, оның ауқымы бұрын-соңды болмаған сипатқа ие болуы мүмкін: өз өкілеттіктерін сататын қызметкерлердің саны бойынша, оларды пара алатын адамдардың саны бойынша және биліктің барлық тармақтарының, оның барлық эшелондарының сыбайлас жемқорлықпен зақымдануы бойынша.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1.С.И. Ожегов. Словарь русского языка. М. 1968
- 2.Е.О.Алауханов. Проблемы криминологической детерминации М., 2014
3. Қазақстан Республикасының «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» 1998 жылғы 2 шілдедегі N 267 Заңы
- 4.Большой энциклопедический словарь, - М.: Советская энциклопедия, 1991.
5. А.Н.Ағыбаев. Қылмыстық құқық. Ерекше бөлім: Оқулық. – Алматы: Жеті жарғы, 2015
- 6.Г.Гегель. Философия права. - М: Мысль, 1990